

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.411):[37.091.12:005.963.3]
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-125-134

Ігор КАЛІНІН

магістр, викладач ПВНЗ «Київський медичний університет», м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6784-1117>
email: iaakpochta@ukr.net

ЕКСКУРСІЇ МІСТОМ ГІМНАЗИСТІВ ЧОЛОВІЧИХ ГІМНАЗІЙ КИЄВА МОДЕРНОЇ ДОБИ

Анотація. Мета статті – дослідити розвиток екскурсійної діяльності учнів київських чоловічих гімназій кінця XIX – початку XX ст., у контексті їхнього повсякдення. В Україні модерна доба ознаменувалася великими зрушеннями в соціально-економічній та культурній сферах. Саме в цей час новий поштовх свого розвитку отримала екскурсійна справа. **Висновки.** Висвітлено процес становлення державного регулювання учнівського туризму в Російській імперії в пізньоімперський період. Розглянуті методи, плани, типи, маршрути, напрями, процес, чинники та засоби організації та здійснення гімназійних екскурсій по Києву та передмістя.

Ключові слова: освітні екскурсії, гімназисти Києва, екскурсії містом, екскурсійна історія, чоловічі гімназії, дозвілля, освіта, міська історія, Російська імперія, відпочинок.

Ihor KALININ

Master, Lecturer, Private Higher Education Institution
«Kyiv Medical University», Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6784-1117>
email: iaakpochta@ukr.net

EXCURSIONS AROUND CITY OF MALE GYMNASIUM STUDENTS OF KYIV IN THE MODERN ERA

Abstract. The purpose. The article, based on archival and literary sources, examines the development of excursion activities of students of Kyiv men's gymnasiums of the late nineteenth and early twentieth centuries in the context of their everyday life. In Ukraine, the modern era was marked by great changes in the socio-economic and cultural spheres. It was at this time that the excursion business received a new impetus for its development. **Conclusions.** The article highlights the process of formation of state regulation of student tourism in the Russian Empire in the late imperial period. The methods, plans, types, routes, directions, process, factors and means of organizing and conducting gymnasium excursions in Kyiv and its suburbs are considered.

Key words: educational excursions, Kyiv gymnasium students, city tours, excursion history, men's gymnasiums, leisure, education, urban history, Russian Empire, recreation.

Постановка проблеми. Сучасна педагогіка здійснює пошук нових форм та методів навчання, ідейно-патріотичного виховання молоді. Не до кінця залученим ресурсом у цьому сенсі є шкільні екскурсії. Вони містять значний виховний та навчальний потенціал,

ефективно доповнюють класно-урочні форми роботи. Вирішенню цих завдань, певною мірою, сприятиме звернення до історико-педагогічного досвіду, зокрема, проведення освітніх екскурсій у чоловічих гімназіях м. Києва модерної доби.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання теорії та історії екскурсійної роботи з учнями досліджувало чимало авторів. Так, ще понад століття тому роль екскурсій високо оцінювала видатна педагог та історикня С. Русова. У праці «Шкільні екскурсії та їх значення» вона наголошувала, що саме екскурсії є найкращим способом пізнати свій рідний край. Досвід проведення екскурсій, теоретичні положення та численні практичні поради висвітлювали у своїх публікаціях Н. Акінфеев «Як влаштувати екскурсії з учнями», Н. Баженов «Шкільні екскурсії», В. Бітнер «Супутник екскурсанта» та інші. Пізніше питання екскурсійної справи були предметом вивчення Г. Долженко, Б. Ємельянова тощо. Історію та теорію екскурсійної справи в нашій державі, її сучасний стан вивчали Л. Войтович, В. Зінченко, О. Костюкова, М. Косило, О. Попов, В. Редіна, О. Романенко, В. Федорченко, М. Черезова та ін.

Однак питання екскурсій на початку ХХ ст. гімназистів чоловічих гімназій м. Києва майже не досліджене. Серед наукових досліджень, що вийшли останнім часом, слід відзначити працю О. Наровлянського [8], в якій автор спробував дослідити процеси становлення та розвитку екскурсійної справи в дореволюційній Росії. Статті С. Грибанової [12] та Н. Савчук [9] знайомлять з матеріалами екскурсійної періодики другої половини ХІХ – початку ХХ ст., закордонними поїздками учнів Києво-Печерської гімназії та екскурсійними питаннями на педагогічних з'їздах. Тема екскурсій у контексті рекреації та активного відпочинку школярів піднімалася в роботах В. Вербицького [1]. Учнівським екскурсіям по Києву періоду Першої світової війни присвятив свою працю О. Бетлій [5]. Загалом, означена нами тематика досі не досліджена повною мірою, а відтак потребує подальшого вивчення.

Метою статті є уточнення, доповнення й аналіз уже відомих фактів, а також висвітлення нових відомостей про хід розвитку шкільної екскурсійної справи в чоловічих гімназіях Києва на початку ХХ ст. та пошук нових напрямів у цій тематиці.

Виклад основного матеріалу. Перші поодинокі шкільні екскурсії починаються з 80-х рр. ХІХ ст. Вони були слабо організовані, тому не набули належного розповсюдження. Більш систематично екскурсії почали проводитися вже на початку ХХ ст., коли набуває актуальності питання підвищення культурно-освітнього рівня населення, тому в науково-педагогічних колах України розроблялися різні методи навчання гімназистів. Одним із ефективних методів стало застосування екскурсій. Цьому сприяло введення у навчальну програму нового предмета – природознавства. Піонерами у цій справі стали декілька навчальних закладів України: Сімферопольська чоловіча гімназія, Сімферопольське реальне училище Миколи ІІ, Київська перша гімназія, Києво-Печерська гімназія, Сумське реальне училище, Катеринодарська міська гімназія, Катеринославська чоловіча гімназія та Житомирська чоловіча гімназія [1, с. 115]. У 1892 р., за ініціативи опікуна Одеського навчального округу Х. Сольського, був розроблений і затверджений ученим комітетом Міністерства народної освіти проект організації учнівських екскурсій. Положення документа містили детальний план проведення екскурсій, їх тривалість, розробку маршрутів, визначення часу, питання проживання та харчування учнів [2, с. 16–22]. Подальший розвиток шкільних екскурсій підтримало Міністерство народної освіти. 2 серпня 1900 р. вийшов циркуляр № 20185, який скасував поширену з 1873 р. практику обов'язкових «літніх канікулярних робіт учнів середніх навчальних закладів», що була визнана неефективною. Замість них пропонувалося проводити освітні прогулянки та подорожі для більш творчої діяльності, бо головною метою екскурсій ставав розвиток індивідуальних здібностей учнів. Вчителі повинні були використовувати їх задля кращого викладу й засвоєння матеріалу учнями. Було надто важливим, це навіть підкреслювалося, що крім відпочинку, духовного та фізичного розвитку, такі екскурсії мали сприяти соціалізації гімназистів задля ознайомлення з історією та відомими місцями власної місцевості [3, с. 64–66]. Для того, щоб послабити «надмірну перевтому» учнів у 1902 р., міністром народної освіти Г. Зенгером була видана циркулярна пропозиція спеціально

для проведення екскурсій. Були запроваджені додаткові вихідні дні під час навчального процесу, але не частіше семи разів на рік [4, с. 83–89; 5, с. 36].

10 червня 1904 р. спеціальним циркуляром по Міністерству Народної освіти практика екскурсій була розширена додатковими рекомендаціями: під час літніх і різдвяних канікул рекомендувалося проводити далекі поїздки по імперії, задля «ознайомлення учнів з історичними місцями, пам'ятками, святинями, музеями, відомими фабриками і заводами». Було надто важливим, це навіть підкреслювалося, що крім відпочинку, духовного та фізичного розвитку, такі екскурсії мали сприяти соціалізації гімназистів та задля ознайомлення з історією та відомими місцями власної місцевості. До 1915 р. учнівські екскурсії стали складовою навчального процесу в багатьох середніх навчальних закладах імперії загалом і Києва зокрема [6, с. 97–101; 5, с. 36; 7, с. 13–19; 8, с. 28], але ще не набули загальнообов'язкового характеру. Тому міністром народної освіти П. Ігнатієвим був виданий циркуляр по Міністерству народної освіти від 27 листопада 1915 р. № 845: «Окремі екскурсії, навіть добре організовані, все ж таки є лише випадковим епізодом у житті навчального закладу. Тому ... назріла нагальна потреба у перетворенні їх на неодмінний фактор освіти в середній школі» – зазначалося в ньому [9, с. 273]. Відтепер, з огляду на «загальноосвітній фактор», екскурсії мали стати обов'язковими для учнів усіх класів середніх навчальних закладів. З урахуванням віку учнів і місця розташування школи екскурсії ділилися на три цикли:

1) екскурсії по місту (містечку), в якому розташована гімназія, і по найближчих околицях (тривалістю від кількох годин до 2–3 днів для учнів усіх класів);

2) віддалені тижневі (краєзнавчі) екскурсії в різні місцевості того краю, в якому розташована школа (від 2–5 днів як під час навчання, так і на канікулах для учнів середніх і старших класів);

3) далекі тривалі екскурсії в різні місця імперії (близько місяця на літніх вакаціях, тільки для учнів старших класів) [10, арк. 74–75; 11, с. 297; 5, с. 37].

У другому та третьому циклах автори проєкту настійливо рекомендували складати маршрути так, щоб ознайомити вихованців із «центрами державного життя» – Києвом, Санкт-Петербургом, Москвою та «основними типами природи» – лісом, степом, морем, горами. Окрім зазначених екскурсій циркуляр наказував бажано проводити колективні закордонні поїздки, якщо буде така змога. Ці вимоги стосувалися насамперед тільки випускників [9, с. 277].

Питання організації учнівських екскурсій обговорювались на педагогічних з'їздах, що відбувались у 1916 р. у Києві, Одесі, Харкові:

1) організація екскурсій має бути необхідною для кожного навчального закладу;

2) екскурсії повинні носити не випадковий, а продуманий й систематичний характер;

3) місцеві екскурсії мають бути обов'язковими для всіх учнів навчальних закладів [12, с. 106].

Забезпечення груп екскурсантів кваліфікованими екскурсійними працівниками було одним із важливих завдань екскурсійного обслуговування населення. Тому не дивно, що серед педагогічних кіл постало питання про підготовку кваліфікованих керівників екскурсій – викладачів-екскурсоводів. Заснування перших в Україні курсів для підготовки керівників дитячими екскурсіями в м. Києві у 1915 р. дало поштовх до організації подібних курсів і в Одесі у 1916 р. Їх організатором виступив Кримсько-Кавказький гірський клуб [12, с. 106]. Дослідник А. Ільїн у своїй праці «Учнівські екскурсії та їх значення» наголошував на важливій ролі кваліфікованого керівника (екскурсовода), з яким екскурсанти «одержать значно більше знань з природознавства, ніж під час навчання у класі» [13, с. 251].

Екскурсії ділилися на природничо-історичні та освітні. Проводили їх директор, учителі природознавства, історії, фізики, математики, географії, мистецтв, гімнастики, гігієни, російської мови та словесності, законовчитель, помічники класних наставників, виконувачі обов'язків інспектора, лікар. А. Ільїн влучно охарактеризував значення екскурсій для виховання гімназистів: «Під час екскурсій педагоги ближче знайомляться зі своїми вихованцями, краще пізнають їхній характер, для них, вихованців, відкривається поле

для спостережень, що не завжди можливо в умовах шкільного навчання. Експерсії сприяють пізнанню природи і розвивають любов до неї» [13, с. 250; 12, с. 105].

Активний розвиток експерсійної справи в школах Російської імперії, зокрема на території сучасної України розпочався саме в той час, коли в ряді навчальних закладів сформувалася практика проведення експерсій перш за все природничого характеру. З 1885 р. в Києво-Печерській (5-й) гімназії проводилися ближні експерсії, з 1892 р. учні гімназії почали брати участь в далеких експерсіях по імперії, а в 1900 гімназисти вперше вирушили за кордон [14, с. 5; 8, с. 26].

У Києві для учнів гімназій був розроблений план з історичних експерсій, згідно з яким гімназисти повинні були оглядати місто:

- учні 1 класу оглядали Золоті ворота, Софійський собор, Десятинну церкву, залізну каплицю на розі вул. Хрещатика та Олександрівської, Аскольдову могилу, Печерську Лавру, пам'ятник Іскрі та Кочубею;

- учні 2 класу – оглядали пам'ятники Богдану Хмельницькому, Володимирі, св. Ользі, Трьохсвятительську церкву; відвідували Міський музей Києва;

- учні 3 класу детальніше вивчали Володимирський собор, відвідували театр, Міський музей Києва, панораму «Голгофа», Межигір'я, печери Звіринецького, Троїцького та Видубицького монастирів;

- учні 4 класу в деталях досліджували місто Володимира і місто Ярослава, Софійський і Михайлівський собори; оглядали церкви Кирилівської лікарні, як пам'ятки XII ст.;

- учні 5 класу ознайомилися з Пласкою частиною Києва та Подолом, Лаврською друкарнею та церковно-історичним музеєм, царськими палацом та садом; відвідували Міський музей Києва;

- учні 6 класу відвідували церкви Андріївську та Спаса на Берестові, Печерську Лавру (лаврську дзвіницю, велику лаврську церкву, ближні та дальні печери), Михайлівський та Братський монастирі, Софійський собор; так само відвідували Міський музей Києва; обов'язковою була історична експерсія для огляду церковно-історичних пам'яток старого міста;

- для учнів 7 та 8 класів експерсія в Межигірській монастир та обов'язкове виконання творчих завдань в процесі експерсій – опис пам'яток, зіставлення епох, вивчення архітектурних стилів тощо [11, с. 298; 5, с. 38].

У березні 1901 р. учні 1-ї гімназії відвідали виставку в Київському музеї давнини та мистецтва. Перший поверх займали праці художників-«передвижників»: Шишкіна, Васнецова, Рєпіна, Крамського, Маковського, Кузнецова, Лемана, Полєнова, Харламова, Сурикова, Верещагіна, Дюкера, Кнюпфера. Другий поверх займали праці майстрів Епохи Відродження [15, с. 72–74]. Побували також на ювілейній виставці малювальної школи Н. Мурашко. У школі, крім малювання, викладався живопис масляними фарбами та аквареллю, на порцеляні та матеріях, також ліпка з глини, читався курс перспективи, анатомії та історії мистецтв [16, с. 69].

Учні 1–4 класів відвідали кінематограф «Корсо» для огляду циклу картин з епохи так званої «вітчизняної війни», оглядали панораму «Голгофа», котра залишила по собі незабутні враження, побували на Куренівському аеродромі, де проходили змагання аеропланів [17, с. 239]. Були й на 2-му показі аеропланів, влаштованому Товариством повітроплавства в залах будівлі Київського пасажирського вокзалу, де оглядали моделі. Пояснення давав власник біплана І. Сікорський [18, с. 15; 19, с. 239]. Усі учні 5-ї гімназії побували на показі акваріумів, котрий був організований Товариством шанувальників акваріумів. Учні 4-ї гімназії зробили 3 експерсії до пересувного музею: оглядали опудало кита та інших мешканців північних морів [20, с. 52].

Дослідник А. Ільїн підкреслював роль історичних експерсій в освітньому процесі. Він вважав, що їх варто проводити там, де є сприятливі умови, де зберігаються такі об'єкти, як історичні пам'ятки, музеї, археологічні розкопки тощо. На ці експерсії не можна дивитися як на просту забаву та розвагу. Вони мають слугувати джерелом та основою для набуття знань з історії культури [13, с. 251]. У 1900 р. гімназисти 5–8 класів 1-ї Київської гімназії відвідали Київський церковно-археологічний музей при Київській духовній академії,

заснований 1872 р. професором академії П. Лашкар'євим. Крім великої кількості пам'яток церковної старовини (ікони, плащаниця (роботи Боровиковського), хоругви, чаші, моделі храмів), у музеї зосереджувалися рештки язичницької старовини, а також предмети стародавнього побуту (військового і цивільного). Величезна нумізматична колекція заслужено вважалася однією з найбагатших, особливо в частині візантійських монет.

Заснування музею розпочалося з придбання у Москві зібрання стародавніх ікон, що належали купцеві Сорокіну. Це дало можливість для ґрунтовного вивчення різних російських іконописних шкіл. Потім музей поповнився Муравйовською колекцією пам'яток, вивезених із Палестини та інших країн християнського Сходу. В різних кімнатах музею знаходилися різні експонати: предмети буддійського культу; невеличка єгипетська мумія (найбільше привернула до себе увагу гімназистів); моделі печерних храмів Криму; стародавня, найбільша коштовність музею, синайська ікона св. Костянтина та Олени, написана на особливий енкаустичний манер; доставлена з Мінської губернії статуя Спасителя зі справжнім людським волоссям; чисельні рукописи з автографами, підписами видатних діячів; дві палеографічні пам'ятки сингалезьких рукописів з о. Цейлон, написаних на папірусі. Усі ці пам'ятки старовини викликали неабиякий інтерес в учнів. Залишаючи музей, вони щиро дякували своєму керівнику, високоповажному професору духовної академії М. Петрову [16, с. 64].

Відвідування Міського музею Києва ім. Государя імператора Миколи Олександровича викликало у гімназистів найбільше вражень, цікавості та величезного задоволення. Відвідували його задля ознайомлення з історичними пам'ятками: зал кам'яної доби – Кирилівська палеолітична стоянка; зал стародавніх пам'яток греко-скіфської доби – предмети з розкопок Пантикапеї, Ольвії, Херсонесу Таврійського; зал Римського та Візантійського періодів; зал слов'янських старожитностей – речі з так званих полів поховань, доби переселення народів, предмети слов'янської культури до великокнязівського, а також великокнязівського періодів; зали: етнографічний, нумізматичний та епохи козацтва [21, с. 113].

Історичні екскурсії для київських гімназистів, молодших класів, здійснювали по історичних місцях Києва, з оглядом історичних пам'яток: Аскольдова могила, міста Володимира та Ярослава (місце язичницького жертovníка, ходили контурами старого Київського городища, місця хрещення Русі, місце палацу св. Ольги та Володимира, місце великого Ярославового Двору, розкопи на місці залишків Десятинної церкви, св. Ірини та монастиря св. Георгія, садибу Петровського, де оглядали колишні емальєрні майстерні, Батієвої брами), соборів (Військового, Володимирського, Михайлівського, Софіївського тощо), церков (Андріївської, св. Василя, Спаса-на-Берестові), пам'ятників тощо [22, с. 64; 18, с. 150].

Учні старших класів відвідували урочище «Дорогожичі» (нині Лук'янівка), де оглядали кургани скіфської доби, палеолітичну стоянку на Кирилівській вулиці, печери первісної людини в садбі Саханського, Кирилівської та Звіринецьких гір; відвідували Кирилівську церкву з фресками XII ст. Місця княжих з'їздів біля Довбиського озера та Витичівського узвозу (здалеку), монастирі: Батіїв, Вотч, Видубицький, Києво-Братський, Межигірський та Троїцький. Здійснювали також поїздку в селище Білогородка, де оглядали розкопки: залишки храму XII ст.; залишки будівель громадянського характеру, що належали до великокняжого часу; залишки храму св. Преображення, побудованого Володимиром Святим; землянки давньослов'янської епохи; залишки давньоарійської, так званої Трипільської культури; Литовсько-польського часу; оглядали конструкцію білгородського городища: дитинець та зовнішнє місто, розрізи валів та місця башт; предмети мистецтва, знайдені в Білогородці; серед останніх вражали своїм чудовим та різноманітним орнаментом плитки емалі – витвори мистецтва великокняжої доби [21, с. 114].

Екскурсії до Києво-Софіївського собору та Києво-Печерської лаври мали більше дослідницький характер, аніж оглядовий. У соборі екскурсанти звертали увагу на зовнішній вигляд храму, на виступ середньої абсиди, що датується XI ст., відновлені стіни стародавнього храму з боків (галерея) та із західного боку (вежа). Звернули увагу на способи мурування стін, влаштування куполів та покриття інших частин. У середині храму учні

розглядали стародавню мозаїку та фресковий живопис. Особливо наголошували на непорушеній стіні й приділу св. Георгія. Оглядали гробниці, хори та зображення на них. По закінченню екскурсії гімназисти окремих закладів робили загальний план Києво-Софійського собору [18, с. 151]. Києво-Печерську лавру відвідували, перш за все, для поклону її святиням, але й для ознайомлення з визначними історичними та культурними пам'ятками. Тут оглядали ближні та дальні печери, дзвіницю, собор Успіння Святої Богородиці, музей давніх мистецтв, бібліотеку, рукописи з вивченням стародавньої літератури та книгодрукування, а також спосіб друкування картин релігійного змісту [17, с. 239].

Подобалося гімназістам ходити на екскурсії до університету св. Володимира для огляду нумізматичного кабінету, наукових колекцій зоологічного та ботанічного кабінетів [15, с. 81], зоологічного та зоотомічного музеїв, де, крім кістяків кита та інших велетнів, увага учнів була прикута до каліцтв різних тварин. Особливо жваву цікавість вихованці виказували до колекцій різнокольорових птахів: колібрі, танагри та ін. Хоча найбільше звертали увагу на незнайомі форми безхребетних тварин: губки різноманітної зовнішньої форми, з надзвичайно гарним прозорим кремінцевим кістяком коралами, з вийнятими з твердого кістяка поліпами, розпущені мацаки яких подібні до пелюсток квітів тощо. У 1909 р. учні 3-ї гімназії відвідали астрономічну обсерваторію університету, де оглянули приміщення обсерваторії, астрономічні прилади та хронометр. Після цього учні перейшли до спостереження космічних об'єктів: Місяця, Марса та Сатурна.

В учнів Києво-Печерської (5-ї) гімназії була екскурсія для барометричного вимірювання різних висот. Побували в фізичній лабораторії, де їм продемонстрували низку цікавих проб: помпа Геде та розрядження трубки до повного припинення струму через газ, «співучу» вольтову дугу [23, с. 78–79]. Натомість учитель гігієни 2-ї Київської гімназії з учнями 7–8 класів відвідали навіть холерну виставку, де оглянули фізичний кабінет університету, в якому їм продемонстрували низку ефектних проб [21, с. 113].

Крім музеїв та відомих історичних локацій Києва, учні старших класів київських гімназій мали також екскурсії на промислові підприємства, котрі знаходилися в межах міста. Так, у 1900 р. відвідали центральну електростанцію та електростанцію для місцевих трамваїв та артезіанських колодязів. Центральна електростанція належала товариству «Савицький і Страус» і знаходилася на Подолі (Андріївська вулиця), разом із двома іншими станціями, що належали тому ж товариству й слугували для постачання Києву електричної енергії. Працювали ці станції на нафті. На електростанції Київських електричних доріг учні ознайомилися з пристроєм для регулювання роботи динамо-машин, парових котлів та двигунів залізниці. На одній зі стін будівлі станції розміщувалася, зокрема, шиферна розподільча дошка, забезпечена, крім вимірювальних приладів, важільними вимикачами, запобіжниками та громовідводами. Під час огляду артезіанських колодязів учні особливо були зацікавлені пристосуваннями для аерації артезіанської води й для видалення з неї сірководневого газу.

Побували на Київському арсеналі. Перед переглядом екскурсії учні 7–8 класів ознайомилися з короткою історією та призначенням арсеналу (Один з трьох наявних в імперії, заснований у 1783 р., побудований у 1801. Спочатку знаходився на вул. Діловій – «Діловий двір», але в 1850-х рр. перенесений до Київської фортеці. Його призначення – виготовлення всього необхідного для матеріальної частини артилерії (крім пороху, снарядів та власне гармат)). Арсенал складався з 5 цехів – ковальський, слюсарний, клепальний, дерев'яний та механічний. Майстерні обладнані новим устаткуванням, багато з якого на електромоторах. Працювали тут 800 вільнонайманих майстрових. Учні прослідкували сучасні засоби механічної обробки металу та дерева. У ковальській майстерні ознайомилися з відковкою різних предметів із заліза, сталі як ручним засобом, так і за допомогою парових молотів, засобом зварювання заліза, виготовленням болтів, гайок, окантовкою коліс. У слюсарній та механічній майстернях гімназисти оглянули центральне машинне відділення з паровою вертикальною машиною в 150 кінських сил, генератором трифазного току. Потім учням були показані засоби та методи механічної обробки металу на верстатах: токарних, стругальних, свердлильних, довбальних, фрезерних та шліфувальних. Принагідно ознайомилися з будовою верстатів. У дерев'яній майстерні, зайнятій головним

чином виготовленням коліс, учнів зацікавили деревообробні верстати: круглі пилки, стругальні, довбальні, свердлильні, французький верстат фірми «Regin'a», копірувальний, на якому виготовляли по шаблону прутки для колеса (за 10 годин – 300–400 пруток). Наприкінці екскурсії відвідали механічну лабораторію, де проводилися випробування різних матеріалів: сталі, заліза, дерева, ременів та ін. на спеціальних машинах. Особливо зацікавили прес на 30 тис. кг заводу «Mohr'a Federhaff'a» для випробування на розрив, стискання та згин металевих та дерев'яних брусків, а також машина Торнстона для випробування на скручування й прес «Salter'a» для розтягування ременів, тканини тощо [15, с. 74–76].

Учні Київської гімназії ознайомилися з пристроєм для буріння артезіанських колодязів, водогону, електричної трамвайної станції та заводів: скляного, цукрово-рафінадного, машинобудівельного, а також залізничних майстерень [23, с. 78–79].

У 1912 р. учні старших, 7–8 класів відвідали станцію іскрового телеграфу, де начальник здійснив демонстрацію передавання депеші. Відвідали риборозведення на вул. Львівській. Ознайомилися з найбільш цікавими видами риб (електричний скат, набаз, телескоп та ін.), а також з водяними рослинами. Потім побували на Київському рафінадному заводі на Деміївці. У нижніх приміщеннях розміщувалася електрична освітлювальна станція. На інших здійснювалося рафінування, потім готовий продукт розпилювався та пакувався [19, с. 238].

Крім історичного характеру, у гімназистів м. Києва модерної доби, відбувалися екскурсії природничого характеру. Восени учні молодших класів 1-ї Київської гімназії знайомилися з гімназійним садом (займав велику ділянку й тут часто-густо на перервах учні молодших класів грали в індіанців, а старших – проводили, обов'язковий, «каштановий бій»), котрий був засаджений виключно листяними деревами.

Учні усіх київських гімназій водили й у Ботанічний сад при університеті св. Володимира. Їм дуже подобалися штучні ставки і болото, квітники, грядки з дикорослими рослинами тощо. Там їх знайомили: з хвойними деревами; для збирання та складання гербаріїв з листям та плодами дерев; з представниками комах та деяких тварин: павуками, трав'яними клопами, равликами, тлею, мурахами, ящірками, жабами, деякими птахами; пташиними гніздами, шкірками личинок, яєчками комах, норами деяких тварин. Під час екскурсії учням роз'яснювали про склад листяних та хвойних дерев, хвої, листя просте й складне, рослини насінневі й спорові, шишки хвойних тощо; значення для дерев шипів, летючок у насінні, отруйного молочка; роль птахів у саду й лісі, як розносників насіння й охоронців дерев; явища симбіозу, спосіб життя омели, грибів, паразитів тощо. Крім запасу вражень, результатом екскурсії був запас різного матеріалу: шишки, мхи, лишайники, папороть зі спорами, сережки берези, вільхи; гілки різних порід дерев, дубові гали, жолуді, яйця метеликів, що зимують тощо [15, с. 71].

У кінці вересня учнів 3-ї гімназії возили в міські ліси Пуща-Водиця, Байковий гай, Голосіївська пустинь, Ботанічний сад Київського Політехнічного інституту. Були оглянуті: хвойний ліс, різні породи дерев та чагарнику чорнолісся, ґрунтовий покрив лісу, ряд ставків, їх прибережна рослинність, водорості та комахи [15, с. 78; 17, с. 52].

Учні 1–4 класів 4-ї гімназії у жовтні 1910 р. зробили екскурсії для ознайомлення з природою околиць Києва. Їздили в Голосіївський ліс, Кадетську рошу, ліс Видубицького монастиря. Було здійснено 2 велосипедні екскурсії у Святошинський ліс, Бровари, у дачні селища Дарниця та Микільську Слобідку. Проводили біологічні спостереження та ознайомилися з породами дерев, куців та хлібних злаків. Учні 7-ї гімназії провели екскурсію берегом Дніпра та висоти, що його оточують для ближнього ознайомлення з гірськими породами та мінералами, котрі найбільше зустрічалися в даній місцевості. З ознайомленням будовою землі: пластами, способами їхнього уложення тощо. Робили заміри висот за допомогою паперових кульок, як доказ легкості нагрітого повітря. За допомогою барометра вимірювали висоту навколишніх височин, збирали квіти та представників гірської флори для практичного ознайомлення з методами гербаризації. Крім представників флори збирали ще й представників тваринного царства, щоб практично ознайомитися з засобами їхнього збирання та біологічного спостереження за ними, щоб краще укріпити в пам'яті учнів ті

теоретичні пізнання, котрі їм потрібні по відділу ботаніки, біології та природознавства [22, с. 64; 21, с. 114; 18, с. 146; 19, с. 240].

Усі екскурсії місцевого природничого характеру проводилися для ознайомлення з ознаками пори року, природи, особливостями місцевої флори та фауни. Збираний на екскурсіях матеріал частиною консервувався на місці й служив для поповнення колекцій природничого кабінету, частково принесився до гімназій у свіжому вигляді для демонстрації на уроках [24, с. 41–42].

Екскурсії восени на Дніпро проводили перед читанням статті «Осінь на річці», а в ліс перед читанням статті «Осінь у лісі». Мета – отримати матеріал для кращого написання творів. Взимку їздили на інший бік Дніпра, аби побачити бір у снігу, послухати шум дерев, перейти по льоду одну з приток, щоб потім при читанні твору «Мороз-воєвода» М. Некрасова розуміти атмосферу і отримати матеріал для твору [17, с. 241]. Звісно, під час усіх екскурсій учням надавалися детальні пояснення щодо відвідуваних об'єктів.

Висновки. Отже, наприкінці XIX – початку XX ст. у діяльності навчальних закладів Російської імперії відбувалися позитивні зміни, що свідчили про намагання органів влади, керівництва навчальних закладів удосконалити навчальний процес, вводити нові форми та методи навчання. Дослідження показало, що першими навчальними закладами, які почали користуватися екскурсіями як методом навчання були навчальні заклади м. Києва. Перші екскурсії були ще слабко організовані та малоінформативні й більше були схожими на розважальні прогулянки. Завдяки проведеним заходам, у місті зросла кількість та географія екскурсій. За характером вони були одноденними та багатоденними. Перші виконували завдання освітнього характеру, їх називали «предметними», другі – більше виконували роль відпочинку школярів. Однак, саме завдяки шкільним екскурсіям гімназії навчали молодь пильно стежити за усіма дрібницями життя, цінувати природу, підсилювали інтерес до вивчення рідної історії та культури, ознайомлювали з різними видами виробництва та профорієнтаційною роботою на фабриках і заводах. Екскурсії сприяли й патріотичному вихованню молодого покоління, його національної свідомості. Проведене дослідження свідчить, що проблематика екскурсій містом учнів чоловічих гімназій м. Києва на початку XX ст. досліджена поки недостатньо. Так, поза увагою дослідників залишаються організаційні та фінансові питання, що потребує подальших студіювань і визначає перспективний напрям наступних досліджень.

Список літератури

1. Вербицький В. А., Дзюбан О. В., Шуст О. М. Освітні шкільні екскурсії: історичний досвід минулого (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові праці ЧНУ ім. Петра Могили. Педагогіка*. Миколаїв. Вип. 299. 2018. Т. 311.
2. По проекту организации ученических экскурсий в Крым. Распоряжение Министерства народного просвещения. 26 октября 1892 г., № 18212. Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1893. №1 (январь). Одесса: Тип. Е. И. Фесенко, 1893. С. 16–22.
3. Циркуляр министра народного просвещения попечителям учебных округов – об отмене летних каникулярных работ учеников средних учебных заведений (2-го августа 1900 года, № 20185). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1900. № 9. С. 64–66.
4. Циркулярное предложение Министерства попечителям учебных округов о физическом воспитании учащихся (15-го августа 1902 года, за № 21600). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1902. № 10. С. 83–89.
5. Бетлій О. В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Том 169.
6. Циркуляр Министерства народного просвещения о физическом развитии учащихся (10 июня 1904 г.). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1904. № 8. С. 97–101.
7. Третьяков Д. Экскурсии и наглядность на съезде деятелей средней школы, состоявшемся в Одессе 2–7 января 1916 года. *Школьные экскурсии и школьный музей*. 1916. №1. С. 13–19.
8. Наровлянський О. Екскурсії в системі вітчизняної освіти та виховання (XIX – початок XX ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2017. № 2. С. 26–30.
9. Савчук Н. І. Питання учнівських екскурсій на педагогічних з'їздах 1916 р. У Києві, Харкові та Одесі. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2018. Випуск 28. С. 271–284.

10. Центральний державний історичний архів України. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 69. 434 арк.
11. Волошинов В. В. Об ученических экскурсиях вообще и историко-культурных в частности. *Труды Киевского педагогического съезда 12–16 апреля 1916 г.* Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1916. С. 290–316.
12. Грибанова С. Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Краєзнавство*. 2012. № 2. С. 103–111.
13. Ильин А. И. Ученические экскурсии и их значение. Очерк значения ученических экскурсий в гигиеническом, общеобразовательном и воспитательном отношениях. *Русский турист*. СПб, 1902. № 9–10. С. 249–253.
14. Труды комиссии по организации экскурсий для учащихся и учащихся средних учебных заведений Московского округа с 28.12.1910 по 6.01.1911 г. Москва, 1911.
15. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1901 г. Киев: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1902.
16. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1900 г. Киев: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1901.
17. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1907 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1908.
18. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1911 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1912.
19. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1912 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1913.
20. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1906 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1907.
21. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1910 г. Киев: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1911.
22. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1908 г. Киев: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1909.
23. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1909 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1910.
24. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1915 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1916.

References

1. Verbytskyi, V. A., Dziuban, O. V., Shust, O. M. (2018). Educational school excursions: historical experience of the past (late nineteenth – early twentieth centuries). *Scientific works of Petro Mohyla National University. Pedagogy. Mykolaiv*, 299 (311), 115–119 [in Ukrainian].
2. On the project of organizing student excursions to the Crimea. Order of the Ministry of Public Education. October 26, 1892, No. 18212. (1893). *Circular on the Odesa educational district*, 1, 16–22. Odesa [in Russian].
3. Circular of the Minister of Public Education to the trustees of educational districts – on the abolition of summer vacation work of secondary school students (August 2, 1900, № 20185). (1900). *Journal of the Ministry of Public Education*, 9, 64–66 [in Russian].
4. Circular proposal of the Ministry to the trustees of educational districts on the physical education of students (August 15, 1902, № 21600). (1902). *Journal of the Ministry of Public Education*, 10, 83–89. [in Russian].
5. Betliy, O. V. (2015). Student excursions in Kyiv during the First World War. *Scientific notes of NaUKMA. Historical Sciences*, 169, 35–41 [in Ukrainian].
6. Circular of the Ministry of Public Education on the Physical Development of Students. (1904). *Journal of the Ministry of Public Education*, 8, 97–101 [in Russian].
7. Tretyakov, D. (1916). Excursions and visibility at the congress of secondary school leaders held in Odesa on January 2–7, 1916. *School excursions and school museum*, 1, 13–19. [in Russian].
8. Narovlyansky, O. (2017). Excursions in the system of national education and upbringing (XIX – early XX centuries). *Historical and Pedagogical Almanac*, 2, 26–30 [in Ukrainian].
9. Savchuk, N. I. (2018). The issue of student excursions at pedagogical congresses in 1916 in Kyiv, Kharkiv and Odesa. *Problems of the History of Ukraine of the XIX – early XX centuries*, 28, 271–284 [in Ukrainian].
10. Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv. Fund 707. Inv. 259. File 69 [in Russian].

11. Voloshynov, V. (1916). On student excursions in general and historical and cultural in particular. *Proceedings of the Kyiv Pedagogical Congress, April 12–16*, 290–316. Kyiv [in Russian].
12. Gribanova, S. (2012). Materials of periodicals as a source of studying the history of excursion business in Ukraine in the second half of the XIX – early XX century. *Kraeznavstvo*, 2, 103–111 [in Ukrainian].
13. Ilyin, A. (1902). Uchenye ekskursii i ikh znachenie [Student excursions and their significance]. A sketch of the importance of student excursions in hygienic, general educational and educational relations. *Russian tourist*, 9–10, 249–253 [in Russian].
14. (1911). Works of the Commission on the organization of excursions for pupils and students of secondary schools of the Moscow district from 28.12.1910 to 6.01.1911 [in Russian].
15. Report of the Trustee of the Kyiv Educational District on the State of Men's Gymnasiums and Progymnasiums in 1901. (1902). Kyiv [in Russian].
16. Report of the trustee of the Kiev educational district on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1900. (1901). Kyiv [in Russian].
17. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1907. (1908). Kyiv [in Russian].
18. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1911. (1912). Kyiv [in Russian].
19. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1912. (1913). Kyiv [in Russian].
20. Report of the trustee of the Kiev educational district on the state of gymnasiums and progymnasiums for 1906. (1907). Kyiv [in Russian].
21. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1910. (1911). Kyiv [in Russian].
22. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1908. (1909). Kyiv [in Russian].
23. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1909. (1910). Kyiv [in Russian].
24. Report of the trustee of the Kiev educational district on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1915. (1916). Kyiv [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 25.05.2024
Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024